

رضا فرنود
اطلاعاتی ایران
دردوران ساسانی

www.ketab.ir

سرشناسه: فرنود، رضا، ۱۳۴۳-
 عنوان و نام پدیدآور: اطلس تاریخی ایران در دوران ساسانی / رضا فرنود؛ ویراستاران
 افشین جهاننیده، الهه عین بخش.
 مشخصات نشر: تهران، نشر نی، ۱۳۹۵.
 مشخصات ظاهری: ۹۸ ص.؛ نقشه (بخشی رنگی).
 شابک: 978-964-185-498-2
 وضعیت فهرست نویسی: فیبا
 یادداشت: کتابنامه: ص. ۹۴.
 یادداشت: نمایه.
 موضوع: ایران - جغرافیای تاریخی - نقشه ها Iran - Historical
 geograghy - Maps: ایران - تاریخ - ساسانیان، ۲۲۶-۶۵۱ م.
 Iran - History - Sassanids, 226 - 651: ایران - نقشه ها
 Iran - Maps
 ۱۳۹۵ ۶۳ الف ۴ ف / DSR ۷۷: ده بندی کنگره
 ۹۵۵/۰۲۲۳: رده بندی یوبی
 ۴۵۲۵۸۱۸: شماره کتابشناسی ملی

نشر نی

اطلس تاریخی ایران
 در دوران ساسانی
 رضا فرنود

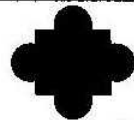
ویراستاران: افشین جهاننیده، الهه عین بخش
 طراحی گرافیک: پروین بی
 اجرا: ثریا علی
 چاپ اول: تهران، ۱۳۹۵
 تعداد: ۱۰۰۰ نسخه
 قیمت: ۲۴۰۰۰ تومان
 لیتوگرافی: باختر
 چاپ: اکسیر

تمامی حقوق این اثر محفوظ است. تکثیر یا تولید مجدد آن کلاً و جزئاً،
 به هر صورت (چاپ، فتوکپی، صوت، تصویر و انتشار الکترونیکی)
 بدون اجازه مکتوب ناشر ممنوع است.

شابک ۲ ۴۹۸ ۱۸۵ ۹۶۴ ۹۷۸

www.nashreney.com

مقدمه	۷	مهاجرت اقوام خونی- هون به غرب در قرون چهارم و پنجم میلادی	۵۸
دنیای قدیم در حدود سال ۲۰۰ م	۱۴	دنیای قدیم در حدود سال ۴۶۰ م	۶۲
قدرت‌گیری اردشیر ساسانی ۲۲۰-۲۲۶ م	۱۶	بلاش ۴۸۴-۴۸۸ م	۶۴
سلطنت اردشیر اول بابکان ۲۲۶-۲۴۱ م	۱۸	قباد و جاماسب ۴۸۸-۴۹۹ م	۶۶
شاپور اول ۲۴۱-۲۷۰ م	۲۰	بازگشت قباد ۴۹۹-۵۳۱ م	۶۸
دنیای قدیم در حدود سال ۲۶۰ م	۲۲	دنیای قدیم در حدود سال ۵۳۰ م	۷۰
راه‌های عمده و شهرهای مهم بازرگانی در قرن سوم میلادی	۲۴	خسرو اول انوشیروان ۵۳۱-۵۷۹ م	۷۲
هرمز اول، بهرام اول و بهرام دوم ۲۷۰-۲۹۳ م	۲۶	راه‌های عمده و شهرهای مهم بازرگانی در قرن ششم میلادی	۷۴
آیین زرتشتی در ایران قرون سوم تا ششم میلادی	۲۸	نهضت مزدکیان در ایران در سده‌ی ششم میلادی	۷۸
بهرام سوم، نرسه، هرمز دوم و آذر نرسه ۲۹۳-۳۱۰ م	۳۲	رمز چهارم و بهرام چوبین ۵۷۹-۵۹۱ م	۸۰
مانویان در ایران قرون سوم تا ششم میلادی	۳۴	دنیای قدیم در حدود سال ۵۹۰ م	۸۲
دنیای قدیم در حدود سال ۳۱۰ م	۳۶	خسرو دوم پرویز ۵۹۱-۶۲۸ م	۸۴
شاپور دوم ۳۱۰-۳۷۹ م	۳۸	هرج و مرج در آخرین سال‌های ساسانی ۶۲۸-۶۵۱ م	۸۸
مجموعه شهرهای مداین پایتخت ساسانی در قرون سوم تا ششم میلادی	۴۲	شاهان ساسانی و پراتوران روم	۹۰
دنیای قدیم در حدود سال ۳۶۰ م	۴۴	نمودار پایانی	۹۲
اردشیر دوم، شاپور سوم، بهرام چهارم و یزدگرد اول ۳۷۹-۴۲۰ م	۴۶	منابع	۹۴
دنیای قدیم در حدود دهه‌ی ۴۱۰ م	۴۸	نمایه	۹۵
بهرام پنجم (بهرام گور) ۴۲۰-۴۲۸ م	۵۰		
مسیحیان در ایران در قرون سوم تا ششم میلادی	۵۲		
یزدگرد دوم، هرمزد سوم و پیروز ۴۲۸-۴۸۴ م	۵۶		

چندی پیش کتاب مشابهی را به نام *اطلس تاریخی ایران از ظهور اسلام تا دوران سلجوقی* تدوین و منتشر کردم که به ۴۵۰ سال اول تاریخ ایران در بعد از اسلام می‌پرداخت. کتاب حاضر نیز با به‌کارگیری روش مشابه، به دوران ساسانی می‌پردازد؛ دورانی که شامل ۴۵۰ سال آخر تاریخ ایران قبل از اسلام می‌شود. به عبارت دقیق‌تر، این کتاب از تأسیس پادشاهی ساسانی (حدود ۲۲۰ م.) شروع می‌شود و با استیلای اعراب مسلمان (حدود ۶۷۰ م.) به پایان می‌رسد.

پادشاهی ساسانی طولانی‌ترین حکومت تاریخ ایران و از تأثیرگذارترین دوره‌های آن است. ساسانیان موفق شدند حکومت منسجم و متمرکزی را در ایران تأسیس کنند و میراث هخامنشیان را پاس بدارند. ایشان رقیب اصلی امپراتوری روم و در واقع روم شرقی و مصر بزرگ سیاسی و نظامی دنیای قدیم بودند. درحقیقت، دوران حکومت ساسانی، که در پی حکومت یونانی‌زبان سلوکی و حکومت نامنسجم اشکانی روی کار آمد، دوره‌ی پیوسته‌ی دوباره‌ی تمدن و فرهنگ ایران است. در همین دوره، مذهب زردشتی نیز تدوین و تبدیل به مذهب دولتی ساسانی شد. سیستم حکومتی ساسانی در تمام دوره‌های بعدی تاریخ ایران مرجع و نمونه‌ای موفق بوده است؛ به همین دلیل، مردمان و حاکمان دوره‌های بعد نیز با افتخار و تحسین به تاریخ آن دوره می‌نگرند.

در ادامه مطالبی را در توضیح پرداخت این کتاب، نقشه‌ها و روش‌های ترسیم آن‌ها می‌آورم. البته این توضیحات قبلاً در پیش‌گفتار کتاب *اطلس تاریخی ایران از ظهور اسلام تا دوران سلجوقی* آمده بود، ولی از آن‌جا که کتاب حاضر مستقل و مجزا از کتاب مذکور چاپ می‌شود، تکرار این توضیحات را لازم دانستم.

ابتدا باید بگویم که این کتاب *اطلسی* تاریخی است، یعنی وقایع این دوره به‌شکل مجموعه‌ای از نقشه‌های تاریخی ارائه شده‌اند. هر نقشه نیز با متن نسبتاً کوتاهی همراه است که در

آن وقایع تاریخی مهم آن دوره را شرح داده‌ام. متن‌ها تا حد ممکن خلاصه و ساده نوشته شده و از توضیح جزئیات، برداشت‌های شخصی و پرداختن به بحث و جدل‌های تاریخی خودداری شده است. به همین ترتیب، نقشه‌ها نیز تا حد ممکن ساده و بدون ذکر جزئیات جغرافیایی غیرلازم آمده‌اند.

برای خواننده‌ای که با متون تاریخی این دوره آشنا نیست این کتاب پیش‌درآمدی است برای مطالعات دقیق‌تر. شرح وقایع تاریخی همراه با نقشه‌های مربوط به آن‌ها مطالعه و درک تحولات مختلف این دوره را از منظری کلی و در عین حال دقیق میسر می‌کند. برای خواننده‌ی آشنا با تاریخ این دوره نیز چه‌بسا این کتاب مکمل مناسبی برای مطالعات تاریخی‌اش باشد. نمایش وقایع و حوادث تاریخی روی نقشه به درک بهتر بُعد مکانی این حوادث کمک می‌کند و تداخل و تأثیر متقابل‌شان را بر یک‌دیگر بهتر نشان می‌دهد. مثلاً کسی که تاریخ برآمدن هپتالیان را مطالعه می‌کند شاید از محل بلخ (پایتخت هپتالیان) اطلاع درستی نداشته باشد، فاصله‌ی آن را تا تیسفون-مداین (پایتخت ساسانی) نداند و از تحولاتی که در آن هنگام در خوارزم یا ارمنستان در جریان بود آگاهی نداشته باشد؛ برای

۷

این کسی رجوع به نقشه‌ی یزدگرد دوم، هرمز سوم و پیروز ۴۲۸-۴۸۴ م. تمرینش است و درک بهتری را از وقایع مورد مطالعه‌اش امکان‌پذیر می‌کند. در نقشه‌ی اول پیش‌گفتار، آنچه در این کتاب منطقه‌ی ایران می‌نامم به نمایش درآمده است. نشان‌دهنده‌ی این خلاصه‌ای از جغرافیای این منطقه است؛ فلاتی مرکزی که از غرب و شمال غربی به دریای بین‌النهرین و قفقاز متصل است، از شرق تا همسایگی شبه‌جزیره‌ی هند پیش می‌رود. در شمال شرقی تا پایین رود سیحون (سیردریا) گسترش یافته است و از شمال و جنوب، دریا، خزر و خلیج فارس احاطه‌اش کرده‌اند. در این نقشه رودخانه‌های اصلی این منطقه نیز مشخص شده و قسمت‌های کوهستانی، زمین‌های حاصلخیز و کویری نیز به‌صورت کلی ترسیم شده است. ترجیح داده‌ام در این نقشه نام مناطق جغرافیایی، رودخانه‌ها و دریاها امروزی باشد تا شناسایی‌شان برای خواننده راحت‌تر باشد.

باید یادآور شوم منطقه‌ی ایران در دوره‌ی مورد مطالعه‌ی ما (حدود ۱۸۰۰ تا ۱۳۰۰

سال پیش) در مجموع از امروز حاصلخیزتر بوده است و رودخانه‌ها پُرآب‌تر، دریاچه‌ها بزرگ‌تر، کویرها کوچک‌تر و مناطق جنگلی و مراتع وسیع‌تر بوده است. چنین تفاوتی از یک سو ناشی از تغییر اقلیم کل زمین و از سوی دیگر ناشی از دخالت روزافزون انسان در چرخه‌ی طبیعت است.

نقشه‌ی دوم پیش‌گفتار شهرهای اصلی، ایالات و تقسیم‌بندی‌های درون‌ایالتی منطقه‌ی ایران را در دوره‌ی مورد مطالعه‌ی ما نشان می‌دهد. توجه کنیم که در بسیاری از موارد، نام و محل این ایالات با نام و محل استان‌های کنونی ایران متفاوت است. مثلاً استان‌های امروزی خراسان و فارس (پارس) محدوده‌ای متفاوت با ایالاتی به همین نام در دوره‌ی مورد مطالعه‌ی ما دارند. بنابراین، در این کتاب منظور از خراسان ایالت خراسان در قرون سوم تا هفتم میلادی است و نباید با خراسان امروزی اشتباه شد. ایالات دیگری نظیر خوارزم یا آلبانی، که در آن هنگام جزئی از منطقه‌ی ایران بوده‌اند، پس از دوره‌ی مورد بحث این کتاب، به تدریج از قلمرو این منطقه خارج و به مناطق دیگری ملحق شده‌اند.

۸ اگر مجموعه‌ی ایالات موجود در نقشه‌ی دوم را ایالات منطقه‌ی ایران نام می‌گذاریم، از این روست که مردم این ایالات در دوره‌ی مورد مطالعه‌ی ما تاریخ مشترکی داشته‌اند. وقایع سیاسی-اجتماعی یکسانی بر آن‌ها گذشته است؛ به سخن دیگر، اگر امروزه بعضی از ایالات نقشه‌ی دوم در کشورهای مجاور ایران نظیر پاکستان، افغانستان، ترکمنستان، ازبکستان، تاجیکستان یا جمهوری آذربایجان قرار گرفته‌اند، از آن روست که این ایالات پس از دوره‌ی مورد مطالعه‌ی ما، اشتراک تاریخی خود را با منطقه‌ی مرکزی ایران از دست داده‌اند و مسیر تاریخی مستقلی را پیموده‌اند. به همین دلیل، می‌توان گفت که این کتاب نه فقط بخشی از تاریخ اهالی کنونی ایران، بلکه همچنین بخشی از تاریخ اهالی کنونی افغانستان، پاکستان، ترکمنستان، ازبکستان، تاجیکستان، جمهوری آذربایجان و ارمنستان را نیز شامل می‌شود.

نکته‌ی دیگر این که در همه‌ی نقشه‌های این کتاب، افزون بر ایالات منطقه‌ی ایران، ایالات دو منطقه‌ی قفقاز و بین‌النهرین، یعنی میشان، بابل، آدیابن، ارمنستان، ایبری و آلان، نیز

مشخص شده و تاریخ‌شان همراه با تاریخ ایران پیگیری شده است. علت آن است که دست کم در دوره‌ی مورد مطالعه‌ی ما، تاریخ منطقه‌ی ایران با تاریخ این مناطق رابطه‌ای تنگاتنگ داشته است و بنابراین، برای درک بهتر وقایع تاریخی منطقه‌ی ایران، بررسی تاریخی این مناطق نیز ضروری به نظر می‌رسد.

در ترسیم نقشه‌های این کتاب برای مشخص کردن و تمایزگذاری میان حکومت‌های منطقه از روش تقسیم‌بندی حکومت‌ها براساس زبان گفتاری حکمرانان‌شان استفاده شده است. این روش که در بسیاری از اطلس‌های تاریخی به کار می‌رود، حکومت‌ها یا کشورهای یک منطقه را براساس بارزترین مؤلفه‌ی فرهنگی یعنی زبان گفتاری‌شان متمایز می‌کند. براساس این تقسیم‌بندی، می‌توان در هر مرحله از یک دوره‌ی تاریخی، محدوده‌های فرهنگی جمعیت‌های انسانی را در منطقه‌ی مورد نظر مشاهده و تحولات‌شان را پیگیری کرد.

روشن است که چنان‌چه طبقه‌ی حاکم از بومیان منطقه باشند، این تقسیم‌بندی نمایانگر تقسیم‌بندی زبانی و به‌طور غیرمستقیم تقسیم‌بندی فرهنگی اهالی منطقه‌ی مورد مطالعه است. در مقابل، چنان‌چه طبقه‌ی حاکم از قومی متفاوت باشد و حکومت خود را در پی اشغال نظامی منطقه‌ی مورد نظر استوار کرده باشد، این تقسیم‌بندی صرفاً نمایانگر زبان و فرهنگ بومیان محلی در منطقه‌ی مورد نظر است. در این حالت، دو وضعیت ممکن است: یا زبان و فرهنگ بومیان حاکم بر بومیان غالب می‌شود و به تدریج فرهنگ بومی را در خود جذب می‌کند، یا برعکس، فرهنگ طبقه‌ی حاکم رفته‌رفته در فرهنگ بومی حل می‌شود. در این صورت طبقه‌ی حاکم سرانجام جای خود را به حاکمانی از فرهنگ بومی می‌دهد.

در سومین نقشه‌ی پیش‌گفتار، زبان‌های گفتاری موجود در خاورمیانه، شمال آفریقا و اروپا را در دوره‌ی مورد مطالعه گروه‌بندی کرده‌ام و پایگاه‌های جغرافیایی هریک را در ابتدای تاریخ مورد مطالعه (حدود ۲۰۰ م) مشخص کرده‌ام. در این نقشه، هر گروه زبانی را با

هاشور متفاوتی از دیگر گروه‌ها متمایز کرده‌ام. این هاشورها در همه‌ی نقشه‌های کتاب تکرار می‌شود؛ بنابراین، حکومت‌های مختلف بر اساس زبان‌های گفتاری‌شان از یک‌دیگر متمایز شده‌اند.

در این نقشه، زبان‌های نیل-صحرائی در آفریقا، زبان‌های دراویدی در هند و زبان‌های اروپایی به‌جز اسلاو و لاتین و یونانی بدون هاشورند، چون در متن کتاب و در نقشه‌های تاریخی این مناطق، بخش مربوط به جنوب دره‌ی نیل، هندوستان و اروپای شمالی و غربی کم‌تر توضیح داده شده است و لازم نبود جزئیات تحولات این بخش‌ها به تصویر درآید. بنابراین، فقط به ذکر نام حکومت‌های‌شان بسنده کردم؛ مثلاً در نقشه‌ی یزدگرد دوم، هرمز سوم و پیروز ۴۳۸-۴۸۴ م، مناطق تحت حکومت ساسانیان در مناطق مرکزی ایران، هپتالیان در شرق، آلان‌ها در شمال قفقاز و آفریغیان در خرم هاشور زبان آریایی-ایرانی دارند و این یعنی حاکمان این سلسله‌ها به یکی از زبان‌های آریایی-ایرانی سخن می‌گفتند و فرهنگی ایرانی داشته‌اند. وانگهی لخمیان هاشور زبان سانس دارند، یعنی این حاکمان به یکی از زبان‌های سامی - به عبارت دقیق‌تر، عربی - سخن می‌گفتند و عرب بودند. به همین ترتیب، ایبری‌ها را با هاشور زبان گرجی و روم شرقی را با هاشور زبان یونانی از دیگران متمایز کرده‌ام. همچنین هنگام هرج و مرج و جدال‌های سیاسی، چنان‌چه در ناحیه‌ای عملاً قدرت سیاسی مشخصی حاکم نباشد، آن ناحیه در نقشه با خط نقطه‌چین متمایز می‌شود - در نقشه‌ی یزدگرد دوم، هرمز سوم و پیروز ۴۳۸-۴۸۴ م. دو نمونه از این مناطق موجود است.

نقشه‌های این کتاب اغلب تاریخ سیاسی منطقه‌ی ایران را در دوره‌ی مورد مطالعه‌ی ما شرح می‌دهد. هر نقشه نشان‌دهنده‌ی یک یا چند واقعه‌ی مهم سیاسی است. از همین رو، نقشه‌ها به بازه‌ی زمانی یکسانی مربوط نیست. بعضی از نقشه‌ها فقط چهار یا پنج سال را دربرمی‌گیرند؛ زیرا واقعه‌ی تاریخی مهمی در آن سال‌ها اتفاق افتاده که اثر آن کوتاه بوده است. بعضی دیگر از نقشه‌ها بیش از ۴۰ یا ۵۰ سال را شامل می‌شوند، چون در این فاصله‌ی زمانی منطقه‌ی ایران ثباتی نسبی داشته است.

پس از سه یا چهار نقشه از منطقه‌ی ایران، یک نقشه‌ی عمومی از تاریخ سیاسی دنیای قدیم آمده است. دنیای قدیم در این نقشه‌ها به مجموعه‌ی غرب آسیای مرکزی، خاورمیانه، شمال آفریقا و شرق و جنوب اروپا اطلاق می‌شود. به کمک این نقشه‌ها، خواننده می‌تواند در کنار وقایع ایران نگاهی به مناطق مجاور آن بیندازد و تأثیر هریک را بر دیگری بهتر مشاهده کند. آنچه در عربستان، سوریه، مصر، آفریقای شمالی، امپراتوری روم، قفقاز و شمال دریای خزر اتفاق می‌افتد، بر ایران تأثیر غیرمستقیم گذاشته است. اتفاقات ایران نیز بر تاریخ آن سرزمین‌ها و نواحی بی‌تأثیر نبوده است. از همین روست که تاریخ این مناطق در مجموعه‌ی نقشه‌های دنیای قدیم تشریح شده است. درمقابل، شمال و غرب اروپا و دیگر مناطق آسیا، مانند شبه‌قاره‌ی هند، شرق آسیای مرکزی، چین یا خاور دور از این نقشه‌ها حذف شده یا جزئیات‌شان توضیح داده نشده است، چون این مناطق در دوره‌ی مورد مطالعه‌ی ما از لحاظ تاریخی تقریباً از منطقه‌ی ایران مستقل بوده و تداخل تاریخی مهمی با ایران نداشته‌اند. در نقشه‌های تاریخ سیاسی، قلمرو سلسله‌ها و حکومت‌های موجود در بازه‌ی زمانی مورد بحث مشخص شده است.

باید یادآور شوم مرزبندی بین این حکومت‌ها کاملاً تقریبی و صرفاً برای آن است که سه‌ای عمده‌ی تحت تسلط هر حکومت مشخص و اهمیت قدرت‌شان نشان داده شده است. مهم مرزهای سیاسی - چنان‌که امروز رایج است - در آن ایام مطرح نبوده است. مثلاً در درون یک حکومت، روستاها و محدوده‌هایی به‌ویژه در مناطق صعب‌العبور یا بی‌استاد بوده‌اند که کاملاً از قید قدرت مرکزی آزاد بوده‌اند. چنان‌چه در یک نقشه و در جدول فاصله‌ی زمانی مورد بحث آن، قلمرو حکومتی چند بار تغییر کرده باشد، هر بار مرزبندی‌های آن ترسیم شده و در کنار هریک تاریخ مربوط نیز آمده است.

علاوه بر نقشه‌های سیاسی، هشت نقشه‌ی دیگر نیز درباره‌ی بعضی از داده‌های اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی دوره‌ی مورد مطالعه‌مان در کتاب آمده است. دو نقشه از راه‌های

عمده و شهرهای مهم بازرگانی منطقه‌ی ایران در ابتدا و انتهای دوره‌ی مورد مطالعه؛ چهار نقشه از گسترش آیین زردشتی، آیین مانوی، مذاهب مسیحی و جنبش مزدکی در ایران؛ یک نقشه از تیسفون-مداین، پایتخت ساسانی، و سرانجام یک نقشه از مهاجرت به غرب اقوام خیونی-هون.

در پایان لازم می‌دانم از آقای تورج دریایی سپاس‌گزاری کنم که در چندین مورد مرا در تاریخ‌گذاری وقایع دوره‌ی ساسانی کمک کردند. امید است این کتاب تاریخ‌نویسان جوان یا دیگر علاقه‌مندان به تاریخ ایران را در مطالعات و تحقیقاتشان یاری بخشد.